

**Toplumun Sığınma ve Korunma Aracı Olarak Din: Kovid-19 ile Mücadele Sürecine
Yönelik Nitel Bir Araştırma**

Religion As a Tool of Asylum and Protection of Society: A Qualitative
Research on the Covid-19 Process

Fatih BAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi

Anabilim Dalı

Assist. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty
of Theology Department of Philosophy and Religious
Sciences, Department of Sociology of Religion.

fatihbas@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3159-6770

Durali KARACAN

Dr. Öğr. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Psikolojisi

Anabilim Dalı.

Lecturer Dr., Eskişehir Osmangazi University Faculty of
Theology Department of Philosophy and Religious
Sciences, Department of Psychology of Religion.

duralikaracan@ogu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5840-7899

DOI: 10.47424/tasavvur.1439562

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Şubat / February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Mayıs / May 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Baş, Fatih & Karacan, Durali. "Toplumun Sığınma ve Korunma Aracı Olarak Din: Kovid-19 ile Mücadele Sürecine Yönelik Nitel Bir Araştırma". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10 / 1 (Haziran 2024): 177-211. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1439562>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makalenin konusu insanın gözle görülemez virüslerle sınındığı Kovid-19 döneminde, dinin nasıl bir fonksiyon üstlendiğini ve dine yönelimin gerçekleşip gerçekleşmediğini koronavirüs geçirmiş bireyler üzerinden analiz etmektir. Makalede öncelikle pandemi süreci genel çerçevede ele alınmakta; akabinde gündelik hayat, toplum ve din ilişkisi incelenmektedir. Dinin birey ve toplum için gündelik yaşantıda üstlendiği fonksiyon ortaya konulmaktadır. Nihai olarak Türkiye’de koronavirüs sürecini yaşamış ve ciddi derecede etkilenmiş kişiler üzerinden pandemi sürecinde bireylerin ve toplumun dine yönelimi anlaşılmaktadır. Aktüel bir konu olan koronavirüs salgını çoğunlukla sağlık, ekonomik ve sosyal bağlamda ele alınmıştır. Buna karşın insanlığın karşı karşıya kaldığı böylesine derinlikli bir krizde din önemli işleve sahiptir. Pandemi sürecinde koronavirüse çözüm bulmak, kendileri için risk oluşturmasını önlemek ve virüse yakalandıktan sonra hastalığı atlatmak adına bireylerin ve toplumun dine daha çok bağlanma ihtiyacı hissettikleri düşünülmektedir. Araştırma esasen bu yaklaşımın anlaşılmasına ve açıklanmasına odaklanmaktadır. Araştırma metodolojik olarak nitel araştırma türlerinden fenomenolojik desenle gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında koronavirüs geçiren 10 kişiyle derinlemesine mülakat yapılmış, böylece Kovid-19 döneminde bireylerin/toplumun din ile ilişkileri ortaya konulmuştur. Araştırma Kovid-19 sürecinin başlangıcında din, Kovid-19 sürecinin içerisinde din, Kovid-19 sonrası din olmak üzere üç aşamada ele alınmıştır. Elde edilen bulgular toplumun/bireylerin salgın hastalık sürecinde belirsizlik, endişe, panik, tedirginlik, hastalıkla başa çıkıp çıkamama, ölüm korkusu şeklinde duygu ve düşünceler içerisinde olduklarını göstermiştir. Yine bulgulara göre bu duygu ve düşüncelerle başa çıkmak için dine yönelim ve yaratıcıya sığınma ihtiyacı hissettikleri anlaşılmıştır. Ayrıca araştırma bulguları çerçevesinde pandemi sonrasında insanların din ve yaratıcı ile ilişkileri gözden geçirdikleri ve dine yönelimlerini arttırdıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Psikoloji, Din, Toplum, Birey, Koronavirüs

Abstract

The purpose of this article is to examine the role that religion played during the COVID-19 pandemic, particularly in relation to people who were infected with the virus, as well as the impact it had on their religious beliefs and practices. The article begins by providing a brief overview of the pandemic process. It then goes on to analyse the relationship between daily life, society, and religion. Furthermore, it addresses the role of religion in the daily lives of individuals and society. The article discusses that the religious positioning of individuals and society during the pandemic can be best understood by examining the experiences of those who were significantly impacted by the coronavirus. Researchers have primarily examined the coronavirus epidemic's effects on health, the economy, and society. Religion, on the other hand, has played a critical role in addressing the significant challenge that humanity has been confronting. Additionally, there is a belief that both individuals and society have a heightened desire to establish a stronger connection with religion in order to address the challenges posed by the coronavirus pandemic. The research focuses primarily on understanding and shedding light on this phenomenon. The research was conducted using a phenomenological approach, which is a sort of qualitative research methodology. The data collection process involved conducting in-depth interviews with a sample of ten individuals who suffered from the coronavirus. These interviews aimed to uncover the connections between individuals and society with respect to religion during the COVID-19 period. The research was examined in three distinct phases: religion at the beginning of the COVID-19 pandemic, religion during the pandemic, and religion post-pandemic. The results have demonstrated that during the epidemic disease process, society and individuals experience a variety of emotions and thoughts, including anxiety, panic, uneasiness, an inability to manage the disease, and fear of death. Furthermore, the findings revealed that there is a strong inclination among individuals to seek solace in religion and the divine as a means of managing these feelings and thoughts. Additionally, the research results demonstrated that individuals reevaluated their relationship with religion and the divine during the epidemic, resulting in an increased inclination towards religious beliefs.

Keywords: Social Psychology, Religion, Society, Individual, Coronavirus

Etik Beyan	Bu çalışma kapsamında Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 26.12.2023 tarihli toplantıda etik kurul izni alınmıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması / <i>Conceiving the Study</i> : FB (%50), DK (%50) Veri Toplanması / <i>Data Collection</i> : FB (%50), DK (%50) Veri Analizi / <i>Data Analysis</i> : FB (%50), DK (%50) Makalenin Yazımı / <i>Writing up</i> : FB (%50), DK (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu / <i>Submission and Revision</i> : FB (%50), DK (%50)

Giriş

Küresel ölçekli sorunlar belli aralıklarla toplumları tehdit eder hale gelmektedir. Salgın hastalık, küresel ısınma, kuraklık, savaş gibi bazı olay ve olgular günümüzde toplumların en çok yüzleştiği global sorunlar arasında yer almaktadır. Bu sorunların kaynağı olarak daha çok insan faktörü ön plana çıkmaktadır. Ulrich Beck'in 'risk toplumu'¹ kuramında ifade ettiği gibi modern insan kendi sebebiyet verdiği risklerle yine kendisi yüzleşmek durumunda kalmaktadır. Bireyin bilinçli ve dengeli hayatı kolektif ekseninde toplumun bilinçli ve dengeli oluşu sonucunu doğurur. Diğer taraftan insanların tabiatta karşılaştığı olay ve olgular karşısında çözüm bulmak için başvurduğu kaynaklardan birisi de din ve inançtır. İnanç sistemleri ortaya koydukları anlamlı gerekçelerle hem tabiata dair insanın epistemolojik ve ontolojik sorularına cevap verir hem de insanların zor zamanlarda sığınacağı ve korunacağı bir fonksiyon üstener. İnsan bu sayede tabiatta gerçekleşen birçok şeyi anlamlandırmaya ve onlarla mücadele edebilmeye başlar.²

Dünyada büyük bir etki oluşturan koronavirüs salgını ile ilgili akademik çerçevede birtakım çalışmalar yapılmış ve Kovid-19 süreci farklı perspektiflerle ele alınmıştır. Bu bağlamda Kovid-19 sürecinin ilintili olduğu alanlardan

¹ Bk. Ulrich Beck. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019.

² Erol Erkan. "Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dini Kimlik". *Journal of Turkish Studies*. 8/8. (2013). 1826.

birisi de din konusu olmuştur. Bireylerin pandemi sürecinde hastalıkla mücadele ederken din ve inançtan nasıl yararlandıkları ve hastalığı atlama noktasında dinî inanç ve uygulamaların nasıl bir fonksiyon üstlendiği konusu bilimsel doğrultuda incelenmeye muhtaçtır. Örneğin Apalı tarafından kaleme alınan “Pandemi Döneminin Zorlukları Karşısında Din” başlıklı makale³ dinin süreç içerisindeki rolünü teorik çerçevede tartışmaktadır. Yine Bulut ve Koç tarafından ele alınan “Covid-19 Salgını-İnanç İlişkisi” başlıklı makale de⁴ Hitit Üniversitesi öğrencileri özelinde Covid-19 sürecinde din ve inancın etkisini saha araştırmasıyla analiz etmektedir. Benzer şekilde Kaplan, Sevinç ve İşbilen tarafından yapılan “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma” başlıklı çalışmada doğal afetlerin dini başa çıkma üzerindeki etkilerini Covid-19 süreci üzerinden anlamayı amaçlamaktadır.⁵

Dindarlık ve dini başa çıkma bağlamında Covid-19 sürecini inceleyen Kalgı'nın “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma” adlı çalışması⁶ Covid-19 sürecinde dinin kişilerin ruhsal durumları üzerinde nasıl etkiler oluşturduğunu ele almaktadır. Diğer taraftan Eryiğit ve Başak'ın “Covid-19 Sürecinde İnanç ve İbadet: Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi” başlıklı makalesi de⁷ pandemi sürecinde insanların günlük dini hayatında ne gibi değişimler olduğunu nicel bir araştırmayla ortaya koymaktadır. Algül'ün editörlüğünde hazırlanan “Karantinada Din ve Dindarlık” adlı eser de⁸ farklı boyutlarıyla pan-

³ Yasemin Apalı. “Pandemi Zorlukları Karşısında Din”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9. (2021). 155-168.

⁴ İsmail Bulut & Ahmet Koç. “Covid-19 Salgını-İnanç İlişkisi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 22/1. (2022). 281-312.

⁵ Hasan Kaplan, Kenan Sevinç ve Nihal İşbilen. “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”. *Turkish Studies* 15/4. (2020), 579-598.

⁶ Mehmet Emin Kalgı. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 21/1. (2021). 131-150.

⁷ Adem Eryiğit & Mehmet Ali Başak. “Covid-19 Sürecinde İnanç ve İbadet: Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi”. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/53. (2021). 126-153.

⁸ Hasan Hüseyin Algül. *Karantinada Din ve Dindarlık*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.

demî sürecinde din ve dinî hayat konusunu masaya yatırmaktadır. Benzer şekilde Kızılgeçit ve arkadaşları tarafından kaleme alınan “Kovid-19 ve Dini Başa Çıkma: Yalnızlık, Umutsuzluk, Hayatın Anlamı ve Kader Algısı” başlıklı uygulamalı çalışma da⁹ pandemi ve din ilişkisine dair analizler yapmaktadır. Yine Diyanet-Sen’in hazırladığı “Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat” başlıklı araştırma da¹⁰ koronavirüs sürecinde Türkiye’de dinin fonksiyonları ve dini hayatın içeriği yapılan saha araştırması verileriyle ortaya konulmaktadır.

Araştırmayla ilgili olarak değinilmesi gereken başka çalışmalar da mevcuttur. Bu kapsamda Karagöz tarafından kaleme alınan “Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü” başlıklı nitel çalışma sağlık çalışanlarının Kovid-19 ile başa çıkmasında dinin rolünü ele almaktadır.¹¹ Benzer şekilde Gürsu ve Bayındır tarafından yürütülen “Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat” adlı çalışma da Kovid-19 sürecinde sağlık çalışanlarının yaşadıkları zorluklar karşısında din ve maneviyatın nasıl bir fonksiyon üstlendiğini incelemektedir.¹² Yazkan tarafından yapılan ve kadın sağlık çalışanlarının salgınla mücadele sürecini nasıl anlamlandırdıklarını analiz eden “Covid-19 Pandemisinin Kadın Sağlık Çalışanları Üzerindeki Etkileri, Hastalığı Anlamlandırma ve Salgınla Başa Çıkmadaki Süreçleri Üzerine Nitel Bir Çalışma” başlıklı yüksek lisans tezi de önemli bulgular ortaya koymaktadır.¹³ Ayrıca Gashi tarafından kaleme alınan “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın

⁹ Muhammed Kızılgeçit vd., *Kovid-19 ve Dini Başa Çıkma: Yalnızlık, Umutsuzluk, Hayatın Anlamı ve Kader Algısı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2021.

¹⁰ İhsan Çapcıoğlu & Emine Kaya. *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*. (Diyanet-Sen, 2021). 1-146.

¹¹ Sema Karagöz. “Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü”. *Bilimname* 47/1. (2022). 575-622.

¹² Orhan Gürsu & Salih Bayındır. “Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat”. *Turkish Academic Research Review* 6/1. (2021), 182-220.

¹³ Sonnur Yazkan. “Covid-19 Pandemisinin Kadın Sağlık Çalışanları Üzerindeki Etkileri, Hastalığı Anlamlandırma ve Salgınla Başa Çıkmadaki Süreçleri Üzerine Nitel Bir Çalışma”. Yüksek Lisans Tezi. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

Etkisi” isimli makale de Kovid-19 geçirmiş bireylerin hastalık sürecinde din ile ilişkilerini ortaya koymasından önem arz etmektedir.¹⁴

Tarih boyunca toplumların büyük felaketlerde ve sorunlarda sığındığı limanlardan birisi de din olmuştur. Bireyin iç dünyasını terapi etme gücüne sahip olan din ve maneviyat, aynı zamanda aşkın varlıkla birey arasında kurulan ilişkide de önemli rol oynar.¹⁵ Birey, modern hayatın ona sunduğu tüm imkânlarla rağmen tabiatla olup biten her şeyi modern aklın ve bilimin açıklayamadığı ve çözemediği durumlarda dini inanç ve uygulamaları bir sığınma veya çözüm aracı olarak görebilmektedir. Pandemi sürecinde bütün bilimsel-teknik olanaklara ve tıbbi gelişmişliğe rağmen koronavirüsün uzun süre bütünüyle kontrol altına alınamaması ve insanların hayatında oluşturduğu risk faktörünün engellenememesi, dini inanç ve uygulamaları insanlar için sosyal ve psikolojik rahatlatma aracı haline getirebilmiştir.¹⁶ İnsanoğlu bir taraftan maneviyata sığınarak bedensel ve ruhsal terapi ihtiyacını karşılarken öte yandan Allah’tan yardım dileyerek sorunun çözümü noktasında ilahi varlık kaynaklı yollar arayabilmektedir.¹⁷ Bu çerçevede araştırma, ülkemizde pandemi sürecinde virüs kısılacındaki bireylerin/toplumun dine yönelim ile Allah’a sığınma noktasında nasıl tutumlar ortaya koyduğunu sosyolojik ve psikolojik bağlamda ele almaktadır. Kovid-19 ile ilgili çalışmalar ağırlıklı olarak koronavirüs sürecinin içerisinde ve Kovid-19 geçirmiş bireylere odaklı yürütülmektedir. Bu çalışmada ise Kovid-19 sürecinin başlangıcı, ülkemizde görülmesi ve yaygınlaşması ile Kovid-19 sonrası yaşanan durum bir bütün halinde anlaşıl-maya çalışılmaktadır. Çalışma bütüncül olarak başlangıçtan sonrasına kadar Kovid-19 sürecinde dinin rolünü incelemektedir. Diğer bir ifadeyle toplumun ve bireyin dünyasında Kovid-19 sürecinin öncesi, tecrübe edilmesi ve sonra-

¹⁴ Feim Gashi. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1. (2020). 511-535.

¹⁵ Peter Hill vdğr., “Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”. (çev. Nurten Kimter). *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3. (2013). 92-93.

¹⁶ Apalı. “Pandemi Döneminin Zorlukları Karşısında Din”. 163.166.

¹⁷ Bk. Ali Ayten vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 12/2. (2012). 48.

Ayrıca bk. Rabia Coşgun & Behlül Tokur. “Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma”. *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 122-144.

şında dinin nasıl bir işleve sahip olduğu analiz edilmektedir. Ayrıca Kovid-19 sonrası bireylerin dine yüklediği anlam ve yaratıcı ile ilişkisinde yaşanan değişim de anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Kovid-19 üzerine yapılan diğer çalışmalardan farklılaşmakta ve özgün bir yön kazanmaktadır.

1. Pandemi (Kovid-19) Sürecine Kısa Bir Bakış

Tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına alan koronavirüs ilk olarak 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkmıştır. Bir solunum yolu hastalığı olarak baş gösteren virüs, bulaşıcı özelliği ile adım adım Çin'in dışına yayılmıştır. 2020 yılı Mart ayından itibaren Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından küresel bir bulaşıcı hastalık olarak tanımlanmıştır. Türkiye'de hastalık ilk kez 11 Mart 2020 tarihinde görülmüş ve bu tarihten itibaren olağanüstü pandemi süreci ve koronavirüsle mücadele dönemi başlamıştır.¹⁸ Amerika'dan Avrupa'ya Asya'dan Afrika'ya bütün toplumları esaret altına alan koronavirüs nedeniyle dünya genelinde eğitim, spor, sanat, siyaset, kültür, ticaret gibi birçok alan sekteye uğramıştır. Dünyada yürütülen aşı çalışmaları sonucunda ikinci yılından itibaren hastalığa toplumsal bağışıklık kazandırılmış ve neticede virüs kontrol altına alınmıştır. İki yıl boyunca tüm dünyada etkisini sürdüren virüs sebebiyle T.C. Sağlık Bakanlığı ve Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre Türkiye genelinde 17 milyon insan virüse yakalanmış ve 101 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Dünya genelinde ise virüse yakalanan kişi sayısı yaklaşık 700 milyon, vefat eden kişi sayısı 6 milyon 700 bin kişi olmuştur.¹⁹

Pandemi sürecinde dünyada gelişmiş sağlık imkânlarının yetersiz kalması, varlıklı insanların maddi güçlerine rağmen hastalığa çözüm bulamaması, sosyal açıdan insanların birbirlerinden kaçması ve insanların evlerine hapsedilmesi gibi çeşitli durumlar yaşanmıştır. Ayrıca ticaret ve alışveriş olanaklarının kısıtlanması, psikolojik ve fiziksel açıdan insanların yıpranması, siyasal açıdan yönetimlerin sorgulanması, iletişimin mecburen sanal ortama taşınması, ölüm korkusunun yakından hissedilmesi gibi birçok husus tanrı-alem-

¹⁸ Fatih Budak & Şerif Korkmaz. "Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği". *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*. 1, (2020). 66-73.

¹⁹ COVID-19 Bilgilendirme Platformu (<https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html>) son erişim: 05.09.2023.

insan ilişkisini yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmıştır.²⁰ Çin merkezli başlayan salgın hızla yayılmış ve bütün dünya için bir probleme dönüşmüştür. Koronavirüs salgını küresel çaplı derin ekonomik ve sosyal krizlere sebebiyet vererek, adeta insanlığı içinden çıkılmaz bir duruma sürüklemiştir.²¹

2. Gündelik Hayat ve Din İlişkisi

Gündelik hayat, bireyin yirmi dört saatlik zaman dilimi içerisinde yapıldığı her türlü rutini tanımlamaktadır. Bundan dolayı gündelik hayat birey için sosyal, kültürel, iktisadi, dinî pek çok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Gündelik hayat bazen huzur ve mutluluğun bazen de gerilim ve çatışmanın yaşandığı alandır. Buna karşın gündelik hayat bu olumlu ve olumsuz aksiyonlarla anlam bulan bir toplumsal sahadır.²² Gündelik hayat, sosyal bir varlık olan bireyin toplumun içerisine dahil olduğu, başkalarıyla iletişim kurduğu, çalıştığı, eğlendiği, dinlendiği çok yönlü bir süreçtir. Birey, gündelik hayatın içerisine karışarak öteki ile ilişki kurmakta, varlığını anlamlı kılacak tutum ve davranışlar ortaya koymakta ve sosyalleşme yoluyla bir kültür edinişi sağlamaktadır. Bu sebeple kültür, gündelik hayatın içerisinde yaşanılarak ve belli bir süreç geçirilerek kazanımı sağlanan bir olgudur.²³ Böylece gündelik hayat bireyin kültür ve değer dünyasını da etkileme potansiyeline sahip olmaktadır. Bugün gündelik hayat, bireylere popüler kültüre dönük yaşam biçimi, popüler dindarlık anlayışı ve popüler din tasavvuru gibi çeşitli olanaklar sunabilmektedir. Böylece birey, günlük rutin yaşantısında karşılaştığı birtakım sorunları popüler dindarlık çerçevesinde çözme yoluna gidebilmektedir.²⁴

²⁰ Kemal Ataman vd., "Covid-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri". *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi* 78/3, (2021). 236-238.

²¹ Seyfettin Aslan. "Covid-19 Salgınının Küreselleşmeye ve Ulus Devletlere Etkisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/80, (2021), 1738-1740.

²² Susan Willis. *Gündelik Hayat Kılavuzu*. çev. Aksu Bora & Asuman Emre. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1991). 184-185.

²³ Bk. Süleyman Seyfi Ögün. *Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları*. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009).

²⁴ Mustafa Arslan. *Gündelik Hayat ve Din*. ed. Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu. Din Sosyolojisi. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 661; Ayrıca bk. Gordon Lynch. *Understanding Theology and*

Gündelik hayatın din ile olan ilişkisi daha çok dinî perspektiften belirlenen kuralların bireyin rutin yaşantısına etkisi üzerinden ele alınmaktadır. Din kurumu bireye ve topluma yaşantısını belirli kurallar çerçevesinde sürdürme imkânı sunar. Böylece bireyin gündelik hayatının akışı dinin belirlediği değer, ahlak ve normlar çerçevesinde oluşturulur. Dahası din kurumu gündelik hayatın içerisinde etkin şekilde yer alarak gündelik hayatı kendi perspektifinden dönüştürmeye çalışır.²⁵ Bilhassa kültür ve din ilişkisinin çok iç içe geçtiği toplumlarda dinin gündelik hayatı yönetebilme ve dönüştürebilme gücü daha belirgin hale gelebilir. Bunda dinin kültür üzerinde meydana getirdiği etki önemli bir neden teşkil etmektedir. Din ve kültür ilişkisinin girift olduğu toplumlarda dinin kültür, kültürün de din üzerinde etkisi açık şekilde görülür. Gündelik hayatın içerisinde bu karşılıklı etkileşim din ve kültür merkezli bir ilişkiyle temayüz eden birtakım değer ve ahlaki normlar ortaya çıkarır. Kültür antropoloğu Geertz'e göre gündelik hayatta kültür, sanat, gelenek veya din gibi pek çok şey sembollerle var olmaktadır. Dinler, gündelik hayatta sahip olduğu birtakım semboller vasıtasıyla etkili olmaktadır. Başka bir ifadeyle din, toplumsal hayata etki ederek ve kültürel olarak belirli anlam ve semboller oluşturarak gündelik hayatta kendine alan açmaktadır.²⁶

Din kurumu gündelik hayatta bireyler arasındaki ekonomik veya kültürel eşitsizlikleri de minimize edebilen bir yapıya sahiptir. Modern dönemde kapitalist sistemin yarattığı toplumsal eşitsizlikler ile kültürel farklılıklar gündelik hayatta bireyler arasında ayrışmalara neden olabilmektedir. Oysaki din, insanlara adil ve eşit bir yaklaşım biçimi sunarak ekonomik ve kültürel farklılıkların bir eşitsizleştirme ve baskılama aracı halini almasının önüne geçebilmektedir. Benzer şekilde modernitenin getirdiği bireyselleşme ve dünyevileşme gibi durumlarda dinin sağladığı kolektif anlayış ve dayanışma ile gündelik hayatta mücadele etmektedir.²⁷ Her ne kadar geçmişe nazaran günümüzde din kurumu bunu istenilen düzeyde başaramasa da dinin varlığı top-

Popular Culture. (Oxford: Wiley-Blackwell, 2005).

²⁵ Necdet Subaşı. "Gündelik Hayat ve Dinsellik". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2. (2001). 252.

²⁶ Clifford Geertz. *Islam Observed*. (New Heaven: Yale University Press, 1968), 17-20.

²⁷ Ensar Çetin. "Türkiye'de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerleşme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/2. (2014). 267.

lumsal eşitsizlik, adaletsizlik ve bireyselleşme gibi durumların gündelik hayatta daha fazla alan kazanmasına engel olmaktadır. Gündelik hayatta toplumsal ve kültürel eşitsizlikleri ele alan kültür antropoloğu Redfield, bu durumu büyük ve küçük gelenek şeklinde kategorize etmektedir. Ona göre büyük gelenek toplumun içerisinde entelektüellerin ve yönetici insanların düşünce biçimini, sanat ve yaşam tarzını temsil ederken; küçük gelenek bireylerin günlük yaşantısındaki kültürel, sosyal ve dini hayatını ifade etmektedir. Redfield için küçük gelenek halkın geniş kesimini, büyük gelenek ise halkın elit kesimini kapsamaktadır.²⁸

Dinin gündelik hayatta sağladığı işlevlerden birisi de küreselleşme ve tüketim gerçeği karşısında bireyi koruyucu niteliğe sahip olmasıdır. Son yıllarda hızla artan küreselleşme ve tüketim toplumu olgusu gündelik hayatı önemli oranda kuşatmaktadır. Bireylerin zihin dünyalarına çeşitli kitle iletişim araçları vasıtasıyla sirayet eden bu olgular bireyi yönlendirebilme imkânı bulmaktadır.²⁹ Bu durum gündelik hayatta bireylerin amaçlı veya amaçsız tüketim sarmalına girmesine olanak sağlayabilmektedir. İhtiyaca binaen tüketimin yerini israfa dayalı ve gereksiz tüketim anlayışı alabilmekte, işaret değerine yönelik satın alma artabilmektedir. Buna karşın dinin bireye bu konularda önerdiği hususlar açıktır. Din bireylere israf etmeme, ölçülü olma, iradeyi kullanma ve nefsinin baskılama, şatafat ve lükse kaçmama gibi birtakım ölçütler sunar.³⁰ Böylece bireyi modern hayatın getirileri karşısında mümkün olduğunca korumaya çalışır. Bugün gündelik hayatta küresel kapitalist sistemle bütünleşmiş bir tüketim toplumu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. İnsanları sürekli satın almaya ve tüketmeye yönelten bu sistem insanı adeta yapay ihtiyaçlarla köleleştirmekte ve metalaştırdığı insan sayesinde devasa kazançlar elde etmektedir.

Görüldüğü üzere gündelik hayatta din bireylerin sosyal ihtiyaçları, kolektif dayanışmaları, tüketim alışkanlıkları, değer ve ahlaki normları, kültürel ve ekonomik durumları gibi pek çok husus üzerinde etkiye olabilmektedir.

²⁸ Robert Redfield. *Peasant Society and Culture*. (Chicago: Chicago University Press, 1956), 70-71.

²⁹ İsmail Demirezen. "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi". *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 10/3. (2010). 102-104.

³⁰ Bk. A'raf, 7/31, Kamer, 54/49, Al-i İmran 3/7, İsrâ, 17/14, Furkan, 25/67.

Din, hayatın içerisinde yaşayarak kendini var eden bir olgudur. Bundan ötürü bireyin gündelik hayatında yer almaması neredeyse imkânsızdır. Bu açıdan birey ve toplum için din gerek geleneksel gerekse modern dönemde her zaman önemli bir işleve sahip olmuştur. Günümüzde insanoğlu için inanma/kutsala sığınma gündelik hayatın karmaşıklığı içerisinde kendini güvende hissettiren ve koruyucu fonksiyonu olan bir arayıştır.³¹ Bundan ötürü birey gündelik hayatta karşılaştığı her türlü problem karşısında sığınacak bir yer olarak dini alana yönelebilmektedir. Böylece birey için yaratıcı ile içten bir bağ kurarak sorunun çözümüne yönelik ondan yardım istemek zaruri bir ihtiyaç haline alabilmektedir. Küresel çaplı salgınlar dünyada geniş kitleleri etkilemektedir. Benzer şekilde deprem gibi doğal afetler de geniş insan popülasyonuna zarar verebilmektedir. Dahası bu gibi durumlar bireylerin din ile ilişkisini gözden geçirmesine veya bu olaylara dini anlamlar yüklemesine sebep olabilmektedir.³² Toplumların depremlerin, salgınların veya bazı zor durumların üstesinden gelebilmesi için başvurduğu alanlardan birisi de din olmaktadır. Özellikle insanın acziyet yaşadığı ve çaresizlik duygusunu hissettiği bu gibi süreçlerde din ve yaratıcı ile daha yoğun ilişki kurabilmektedir.³³ Son yaşanan Kovid-19 salgını pek çok açıdan gösterdi ki din bireylerin/toplumların büyük çaplı salgınlar karşısında kendilerini korumak, güçlü tutmak ve süreçle başa çıkmak için sığındıkları kurumlar arasındadır. Dinin bireyi zorluklar karşısında motive etmesi, sabretmeye davet etmesi, aşkın varlıkla (yaratıcı) kurulan ilişki de köprü olması gibi birçok husus küresel çaplı salgınlar karşısında bir yönelim alanı olarak dini öne çıkarabilmektedir.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Deseni

³¹ Bk. Erhan Tecim. *Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi*. (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

³² Ali Köse & Talip Küçükcan. *Doğal Afetler ve Din*. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2000); Ayrıca bk. Asım Yapıcı. "Kovid-19 Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dini, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020).

³³ Hayati Hökekleli. *Din Psikolojisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013).

Toplumun pandemi sürecinde dini inanç ve uygulamalarla ilişkisinin incelendiği bu çalışmada fenomenolojik araştırma deseni kullanılmıştır.³⁴ Fenomenolojik desene pandemi sürecinde bireylerin yaşadıkları deneyimlerin daha doğru anlaşılabilmesi düşünülmüştür. Bu kapsamda nitel araştırma tekniklerinden birisi olan yarı yapılandırılmış mülakat tekniği uygulanmıştır. Böylece pandemi sürecinde kişilerin duygu, düşünce ve davranışları din bağlamında anlaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırma ile ilgili gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 2023/07-06 protokol numaralı başvuru dosyası Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kuruluna sunulmuş ve kurulun 26/12/2023 tarihli toplantısında görüşülerek kabul edilmiştir.

3.2. Çalışma Grubu ve Özellikleri

Çalışma grubu dünya görüşü, din ve inanç, kültür gibi farklı değişkenler üzerinden belirlenmeyip, rastgele (tesadüfi) şekilde seçilmiştir. Seçilen kişilerin Covid-19 sürecini ağır şekilde geçirmiş olmasına dikkat edilmiştir. Bu şekilde Covid-19 ve din ilişkisinin daha doğru anlaşılabilmesi varsayılmıştır.

Araştırma kapsamında toplam 10 katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların 5'i kadınlardan, 5'i erkeklerden oluşmuştur. Katılımcıların yaş aralığı 22-68 arasındadır. Katılımcılar ikisi öğrenci, ikisi ev hanımı, biri mühendis, biri öğretmen, biri işletmeci, biri emekli, biri kamu çalışanı ve biri özel sektör çalışanı olmak üzere farklı mesleklerden tespit edilmiştir. Hepsinin ortak özelliği ise ağır şekilde Covid-19 sürecinden etkilenmiş olmalarıdır. Araştırmaya katılan kişilere K-1, K-2 şeklinde kod isimler verilmiştir. Katılımcılar analiz ve yorumlama bölümünde bu kod isimlerle yer almışlardır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı No	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Medeni Durum	Meslek
K-1	Erkek	22	Lisans	Bekar	Öğrenci

³⁴ Hacer Yalçın. "Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2. (2022). 215-227.

K-2	Kadın	27	Lisans	Bekar	Mühendis
K-3	Erkek	33	Lisans	Evli	Kamu Çalışanı
K-4	Kadın	54	Lisans	Evli	Öğretmen
K-5	Erkek	38	Lise	Evli	İşletmeci
K-6	Kadın	42	Ortaokul	Evli	Ev Hanımı
K-7	Kadın	23	Lisans	Bekar	Öğrenci
K-8	Erkek	68	Ortaokul	Evli	Emekli
K-9	Erkek	34	Lisans	Evli	Özel Sektör
K-10	Kadın	67	İlkokul	Evli	Ev Hanımı

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Yapılan mülakatlarda katılımcılara; genel olarak pandemi sürecinde yaşadıkları zorluklar, koronavirüsten korunmak için aldıkları önlemler, virüse yakalanma ile ilgili yaşadıkları korku ve endişeler, virüsten korunmak için dini/manevi yönelimlere ihtiyaç duymaları, virüse yakalandıktan sonra süreci nasıl geçirdikleri, virüsü atlatmak için dini/manevi ne gibi yollara başvurdıkları, virüsün/hastalığın getirdiği zorluklarla birlikte Allah'a nasıl yönelim sağladıkları, virüsle mücadele ederken ölüm korkusu hissedip hissetmemeleri, virüsü atlattıktan sonra dünyaya bakış açılarının ne yönde değiştiği gibi çeşitli sorular sorulmuştur.

Araştırmanın saha çalışması 02 Ocak - 30 Ocak 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş ve sonrasında transkript edilmiştir. Görüşmeler ortalama 35 dakika sürmüştür. Katılımcılara toplamda 18 soru yöneltilmiştir. Ancak mülakat esnasında kimi noktalarda ilave birkaç soruya daha başvurulmuştur. Araştırma yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile yürütülmüştür.

Araştırmanın geçerli ve güvenilir olması için katılımcıların gerçekten kovid geçirip geçirmedikleri teyit edilmiştir. Yine araştırmanın geçerli ve güvenilir olması için katılımcılara bazı çapraz sorular yöneltilmiş ve cevaplar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Araştırma öncesinde katılımcıların din ve inanç ile ilgili nasıl bir düşünceye ve hayat tarzına sahip olduğu araştırmacı tarafından hiçbir zaman bilinmemiştir. Araştırmacı ile katılımcılar arasında daha önceden bir yakınlık söz konusu olmamıştır. Ayrıca araştırma ile ilgili

hazırlanan sorular bu alanda yetkin iki araştırmacıya/akademisyene sunulmuş ve onların önerileri doğrultusunda son şeklini almıştır.

Araştırmada elde edilen veriler belirli ortak temalar etrafında betimsel analize tabi tutularak yorumlanmıştır.³⁵ Araştırmanın nitel yöntemle gerçekleştirilmesinden ötürü belli ölçüde subjektif bir boyutu olmasına karşın, geçerli ve güvenilir nesnel sonuçlar elde edilmesi için azami özen gösterilmiştir.

4. Bulgular ve Yorumlama

İnsanlığı tehdit eden hastalıkların hızlıca dünya geneline yayılması ve aynı anda milyonlarca insanı etkilemesi pandemi olarak tanımlanmaktadır.³⁶ 2020-2022 yılları arasında etkisini gösteren koronavirüs süreci hem birey hem toplum nezdinde etkiler meydana getirmiştir. Kovid-19 sürecinin başlangıcı, yayılması, insanlara bulaşması, hastalığın ağır şekilde geçirilmesi, kayıplara sebebiyet vermesi, ruhsal açıdan insanları yıpratması ve toplumun bağışıklık kazanması ile sonlanması gibi uzun bir silsilesi vardır. Toplumları iki yıl boyunca derinden etkileyen salgınla mücadelede dinin önemli rol oynadığı varsayılmıştır. Bu nedenle Kovid-19 sürecinde insanlarda dinin nasıl bir işleve sahip olduğu araştırmadaki bulgular çerçevesinde aşağıda ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bulgular Kovid-19 sürecinin başlangıcında din, Kovid-19 sürecinin içerisinde din, Kovid-19 sonrası din olmak üzere üç aşamada ele alınmıştır.

4.1. Kovid-19 Sürecinin Başlangıcında Din

Yeni ortaya çıkan küresel salgınlara karşı başlangıç aşamasında toplumlar bilgi, düşünce, deneyim ve somut veri eksikliği gibi bazı sebeplerden ötürü biraz daha esnek davranabilir. Koronavirüs bir salgın hastalık olmakla birlikte ortaya çıkışı, yayılışı ve yarattığı tahribatları sebebiyle kendine has bazı özellikler taşımıştır. Bu sebeple Kovid-19 salgınının birey ve toplum açısından başlı başına bir tecrübe olduğunu ifade etmek gerekir. Koronavirüs ilk görüldüğü andan itibaren yaklaşık üç ay içinde tüm dünyada etki alanı oluşturmuş

³⁵ Ali Yıldırım & Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021).

³⁶ Muzaffer Şeker vd., *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. (Ankara: TÜBA Yayınları, 2020). 19.

ve DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Dolayısıyla koronavirüsün başlangıç aşaması yaklaşık üç-dört aylık bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiş ve insanlar bu süreçle adım adım yüzleşmiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgular çerçevesinde Kovid-19 ile ilgili insanların ilk düşünceleri/izlenimleri *kişisel tedirginlik, ailevi tedirginlik, endişelenme, virüsü tanımamanın yarattığı muğlaklık, korku, kaygı ve panik* gibi birtakım psikolojik ve fiziki süreçlerden oluşmuştur. Kovid-19 virüsünün başlangıçta tıbbi açıdan tam olarak tedavi edilememesi ve hastalığın insan bedeninde ne tür tahribatlar meydana getirdiğinin bilinmemesi bu kanaatlerin oluşumunda etkilidir.

Tablo 2: Kovid-19'un Başlangıcında İnanlarda Oluşan Sorunlar

Sorunlar	F
Kişisel veya Ailevi Tedirginlik	10
Endişe Duyma	8
Muğlaklık/Bilinmezlik	7
Korku	8
Panik	4
Kaygı	5

Araştırma ile ilgili Karagöz tarafından yapılan benzer bir çalışma da neredeyse aynı sonuçları vermiştir. Bu araştırmaya göre Kovid-19 sürecinin başlangıcında bireyler; *korku, endişe, panik, virüsü tam olarak bilememe, zihinsel muğlaklık* şeklinde birtakım duygular içerisinde olmuşlardır.³⁷ Yine Kalgı tarafından yapılan bir diğer çalışmada Kovid-19 sürecinin *kaygı, korku, yalnızlaşma, tükenmişlik hissi* şeklinde bazı duygu durumları ortaya çıkarttığını göstermiş-

³⁷ Karagöz. "Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 583.

tir.³⁸ Ayrıca Gashi tarafından yapılan çalışmada ise *ölüm ve endişe, teslimiyet, sına, sabretme* şeklinde duyguların oluştuğu tespit edilmiştir.³⁹

Araştırma bulgularına göre koronavirüs konusunda yaşanan endişelerin üstesinden gelme noktasında insanların en çok başvurduğu yolların başında dua ritüeli gelmiştir. Dua etme ile birlikte bazı katılımcılar kendilerini (K-2, K-4, K-7, K-10), bazı katılımcılar hem kendileri hem ailelerini (K-1, K-5, K-6, K-9), bazıları ise kendileri, aileleri ve bütün Müslümanları (K-3, K-8) virüse yakalanma konusunda korumaya çalıştıklarını, yaratıcıya bu yolla sığınarak sık sık dua ile yardım istediklerini ifade etmişlerdir. Kovid-19 süreci ile ilgili yapılan birçok araştırma, dua etme ve bu şekilde sürecin üstesinden gelmeye çalışma hususunda pandemi döneminde çok çaba sarf edildiğini göstermiştir. Bu doğrultuda Öncül, Angın, Gürsu ve Bayındır, Karagöz, Eryiğit ve Başak'ın yaptıkları çalışmalarda duanın kovid sürecinde bireylerin sık başvuru alanlarından birisi olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁰

Araştırmanın katılımcılarından birisi Kovid-19 sürecine hazır olmak için zihinsel ve bedensel motivasyonun önemine dikkat çekmiş ve bu çerçevede manevi olarak kendisini diri tutmaya çalıştığını şu şekilde ifade etmiştir:

“En çok yaptığımız şey dua etmektir bu dönemde. Çünkü en pratik ve etkili yol dua olarak görülüyordu. Elimizden başka da bir şey gelmiyordu. Bundan dolayı dualarımda virüs mutlaka yer alıyordu. Kendimi manevi açıdan diri tutmaya çalışıyordum. Şöyle ki Kovid-19 süreci ruhsal olarak da önemli bir süreçti. Motivasyonunu koruman, güçlü durman, bedenine iyi bakman ve virüsle mücadele edebileceğine

³⁸ Kalgı. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma”, 139.

³⁹ Gashi. “Koronavirüse Yakalanan Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”, 98.

⁴⁰ Ramazan Öncül. “Covid-19 Hastalarında Dini Başa Çıkma Üzerine Nitel Bir Çalışma.” *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 8. (2023), 75; Yasemin Angın. “Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”.

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 25/1. (2021), 340; Gürsu ve Bayındır. “Covid-19 Hastalığını Geçiren

Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat”, 193; Karagöz. “Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma

Deneyimlerinde Dinin Rolü”, 594; Eryiğit & Başak. “Covid-19 Sürecinde İnanç ve İbadet: Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi”, 136.

inanman gerekiyordu. İşte burada Allah'ın daima yardımcımız olduğunu bilmek ve ondan yardım istemek, onun korumasına başvurmak önemli bir motivasyon kaynağıydı (K-4)."

Bireyin ruhsal motivasyonunda önemli bir yeri olan dua ritüeli ile Allah'a yaklaşma ve onun koruması altına girme Kovid-19 sürecinde de bireyler için etkili bir yol olarak görülmüştür. Görüldüğü üzere henüz tam olarak bilinmez bir durum karşısında insan bir çözüm yolu olarak aşkın varlıkla ilişki kurmuş ve bu sayede kendini yakın gelecekteki sürece hazırlamıştır.

Araştırmada bir başka katılımcı ise tıp ve bilim dünyasının başlangıçta virüse çözüm yolu bulamamasının bir neticesi olarak Allah'a sığındıklarını ve dua etmek suretiyle ondan yardım istediklerini belirtmiştir. Anlaşıldığı üzere bilim dünyasının virüs karşısında güçlük yaşaması, insanların yaratıcı ile daha yoğun bir ilişki kurmasına olanak sağlamıştır. Bu durumu katılımcı şu sözlerle dile getirmiştir:

"Bu süreçte ancak Allah'tan yardım isteyebiliyorduk zaten. Çünkü tıp dünyası için başında oldukça zorlandı ve epey bir süre çözüm üretmekte güçlük çekti. Bu açıdan bizim için en pratik başvurulacak şey Allah'a bol bol dua etmek ve ondan yardım istemektir. İbadetlerimizin akabinde veya normal süreçlerde dua ederken hep virüs konusunu gündemimize aldık. Allah'tan bizleri bağışlamasını, merhamet etmesini ve korumasını istedik (K-5)."

Diğer taraftan bazı katılımcılar Kovid-19 sürecini başlangıçta bir imtihan olarak değerlendirmiş ve bu imtihanın sonunda hakkında her ne olacaksa onun hayırlı olmasını dilemiştir. İnançlı insanlar olarak Allah'a dua etmeye devam ettiklerini ancak dünya hayatının eğer bu hastalıktan dolayı sonlanması gerekiyorsa ona da iman ettiklerini ifade etmişlerdir.

"Bu süreçte kendi kendime dua yaptım. Allah'ım eğer şu dünya aleminde, bizim ömrümüz bu hastalıktan sonlanacaksa ve öleceksek bizlere hayırlı ölümler nasip eyle diye dua ettim (K-8)."

"Allaha sığınarak, ona güvenerek hayırlısı için dua ettik. Sonuçta her şeyin onun elinde olduğunu biliyorduk. Allah neyi takdir ederse bizde ona katlanırız diye düşündük (K-10)."

Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre Bulut ve Koç tarafından yapılan çalışma da katılımcıların Kovid-19 sürecini bir imtihan olarak gördükleri ortaya konulmuştur. Yine Gashi, Kalgı, Öncül, Karagöz ve Gürsu & Bayındır tarafından yapılan çalışmalarda da aynı sonuca ulaşılmıştır.⁴¹

Salgın hastalıklara karşı Allah'tan yardım isteyerek manevi açıdan kendini diri tutmak isteyen bir katılımcı ise dua ritüelini modern bir korunma veya savaşma aracı olan "silah" metaforuyla izah etmiştir. Görüldüğü üzere koronavirüsün başlangıç aşamasında yaşanan karmaşıklık karşısında dua kimileri tarafından güçlü bir korunma ve savaşma aracı olarak görülmüştür.

"En çok başvurduğum şeylerden birisi dua idi. Kaldı ki dua bizim o süreçte etkili silahımızdı. Çünkü tıbbi olarak virüsün tedavisi henüz bulunmamıştı. Aşılar falan üretilmemişti. Yapabileceğimiz en önemli şey bol bol dua etmek ve Allah'tan yardım dilemekti. Ben de bunu yapmaya çalıştım (K-3)."

Yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde koronavirüs sürecinin başlangıç aşamasında insanların yönelimlerinde dinin çok önemli yer tuttuğu görülmektedir. Virüsün ilk zamanlarında bireylerin/toplumun yaşadığı endişe, gerilim, panik ve içsel huzursuzluk karşısında dua etme yoluyla manevi açıdan güçlü durmaya çalıştığı, ibadetlerinde sık sık dua ederek motive olduğu ve sürecin hayırlı bir şekilde sonuçlanması için Allah'a sığındığı anlaşılmaktadır. Özellikle belirsizliğin olduğu ilk dönemlerde toplumun yaratıcıya sığınması ve ondan yardım dilemesi dinin kriz zamanlarında fonksiyonel açıdan nasıl bir rol oynadığını da açık şekilde göstermektedir. Toplum aşkın varlıkla daha güçlü ilişki kurarak yaklaşmakta olan potansiyel tehlike ve tehdit

⁴¹ Bulut & Koç. "Covid-19 Salgını-İnanç İlişkisi", 297; Gashi. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 97; Kalgı. "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma", 141; Öncül. "Covid-19 Hastalarında Dini Başa Çıkma Üzerine Nitel Bir Çalışma", 73; Karagöz. "Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 592; Gürsu & Bayındır. "Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat", 200.

karşısında kendini güvende tutmaya çalışmakta ve böylece riskleri minimize etmektedir.

4.2. Kovid-19 Sürecinin İçerisinde Din

Küresel bir salgın olan koronavirüs yaklaşık iki yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Dünya toplumları bu dönemde psikolojik, ekonomik, fiziksel pek çok açıdan oldukça zorlu bir süreç geçirmişlerdir. Bir taraftan insanlar ruhsal açıdan yıpratıcı ve bunaltıcı bir dönem geçirirken diğer taraftan ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel vb. birçok açıdan durağan bir döneme girilmiştir. Bundan ötürü Kovid-19 süreci insanların başta sağlıkları olmak üzere çalışma hayatı, eğitim hayatı, kültürel ve sosyal hayatı gibi alanları da derinden etkilemiştir.

Koronavirüsün fiili olarak insanların hayatına temas ettiği dönemde katılımcıların genel hissiyatlarını ve kanaatlerini *gerginlik ve stres, virüse yakalanma korkusu, hastalıkla uzun süre boğuşma düşüncesi, sevdiklerinden ayrı kalma endişesi, virüsün bedeninde kalıcı hasar bırakacağı korkusu, çocuklarına bakamama endişesi, kronik rahatsızlığı bulunan anne-babaya virüsü bulaştırma korkusu, işinden geri kalma endişesi* şeklinde sıralayabiliriz. Görüldüğü üzere virüsün etkili olduğu süreçte insanların ruhsal durumlarında kaygı ve endişe olduğu anlaşılmaktadır. Virüsle karşı karşıya gelme durumunda insanlar kendileri, aileleri ve sevdikleri için çeşitli endişeler taşımıştır.

Tablo 3: Kovid-19'un Yaygınlaşmasıyla İnsanlarda Oluşan Sorunlar

Sorunlar	F
Gerginlik / Stres	9
Virüse Yakalanma Korkusu	8
Hastalıkla Boğuşma Düşüncesi	5
Çocuklarına Bakamama Endişesi	2
Bedende Kalıcı Hasar Bırakma Endişesi	4

Anne-Babaya Bulaştırma Korkusu	4
İşinden Geri Kalma Endişesi	1

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda Kovid-19 sürecinin tüm dünyada etkisini gösterdiği süreçte insanın aciziyeti ve çaresizliği, hayatın gelip geçiciliği ve acil çözüm arama ihtiyacı gibi birtakım duygu ve düşüncelerde ortaya çıkmıştır. Yine katılımcılardan alınan dönütlere göre Kovid-19 sürecinde en çok ölüm korkusu ve sevdiklerinden ayrılma düşüncesi var olmuştur. Ölüm korkusu ya da ölümü biraz daha yoğun şekilde düşünme özellikle Kovid-19 geçirilen dönemlerde ön plana çıkmıştır. Araştırmada tüm katılımcılarda ölüm korkusu hissetme durumu yaşanmıştır.

Tablo 4: Kovid-19 Karşısında İnsanların Duygu Durumları

Duygu Durumları	F
Aciziyet ve Çaresizlik	4
Hayatın Gelip Geçiciliği	4
Acil Çözüm İhtiyacı	3
Ölüm Korkusu	8
Sevdiklerinde Ayrılma	6

Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalara bakıldığında da Kovid-19 sürecinde daha çok ön plana çıkan duygu arasında ölüm korkusu gelmiştir. Özellikle virüsün tam olarak bilinmezliğinin ve tıbbi tedavisinin henüz geliştirilememiş olmasının bu korku düzeyini artırdığı düşünülmüştür. Eryiğit ve Başak tarafından yürütülen çalışmada Kovid-19 sürecinin bireylerde belli oranda ölüm korkusunu artırdığı tespit edilmiştir.⁴² Benzer şekilde Karagöz tarafından ya-

⁴² Eryiğit & Başak. "Covid-19 Sürecinde İnanç ve İbadet: Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi", 135.

pılan çalışmada da ölüm korkusu daha fazla ön plana çıkmıştır. Bilhassa hastalığı yaşayan kişilerin tecrübeleri ve hastalık sürecinde çektikleri sıkıntılar bu korku düzeyini biraz daha artmıştır.⁴³ Yine Gashi tarafından yapılan araştırma sonuçları da ölüm korkusunun Kovid-19 sürecinde önemli ölçüde hissedildiğini göstermiştir.⁴⁴

Araştırma bulgularına göre Kovid-19 süreci içinde insanların yaşadıkları çaresizlik, hastalığın getirdiği zorluklar ve ölüm korkusu karşısında dine yönelim artmıştır. Bu çerçevede ibadetlere yönelme, virüs odaklı dualar etme, Allah'a sığınma, Allah'tan af ve mağfiret dileme, hastalığa yakalananlarda Allah'tan şifa isteme, günahlarına bağışlanma dileme, Allah'tan sevdiklerine bağışlamasını isteme gibi çeşitli dini yönelimler ortaya çıkmıştır. Yine katılımcılara göre koronavirüse yakalandıktan sonra hastalığı atlama ve iyileşme sürecinde özellikle dua ritüelinin çokça katkısı olmuştur. Örneğin katılımcılardan birisi Kovid-19 sürecinde çokça dua ettiğini ve Allah ile ilişkisini gözden geçirdiğini belirterek bu süreçte insanlığın büyük bir ders aldığını ve şükretmenin, sağlıklı olmanın, Allah ile yakınlaşmanın, değer bilmenin ve öz eleştiri yapmanın ne demek olduğunu şöyle aktarmıştır:

"Daha fazla dua etmeye ve virüsten korunmak için Allah'tan yardım istemeye çalıştım. Bunun dışında tabi ki tekrar kavuştuğum sağlığım için ve hissettiğim tat-koku unsurları için bende bir şükür vesilesi oldu. Ama burada gerçekten insanın ne kadar aciz ve ne kadar yetersiz olduğunu hepimiz çok iyi anladık bence. Bir virüs insanın hayatını nasıl da tepetaklak edebiliyormuş bunu gördük. Bütün insanlar birbirinden kaçtı ve kimse kimseyle yakınlaşmadı. İnsanın kendisi için çokça düşünmesi gereken bir süreç yaşandı dünyada. Bu süreçte hayatımda ilk defa yediğim yemeğin tadını alamamak beni çok etkiledi. Geçmeyecek zannettim. Bunun için çokça dua ettim. İnsan kaybedince kıymetini anlıyor. Ne kadar değerli şükür sebeplerimiz var bir kez daha anlayarak şükranlarımda arttı. Normal hayatımda şükretmeyi unutup daha çok şikâyetçiysen değişti tabi ki. Kovid bize büyük bir ders verdi aslında. İnsanın hayatına çeki düzen vermesi için, daha fazla şükretmesi için, Allah ile olan ilişkisini sorgulaması için çok önemli bir fırsattı bence (K-2)."

⁴³ Karagöz. "Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 587.

⁴⁴ Gashi. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 99.

Tablo 5: Kovid-19 Sürecinde İnsanların Dinî Yönelimleri

Dini Yönelimler	F
Virüs Odaklı Dua Etme	10
Rutin İbadetleri Artırma	3
Dünya-Ahiret Dengesi Kurma	2
Allah'a Sığınma	7
Allah'tan Günahları İçin Af Dileme	3
Allah'tan Şifa İsteme	8
Allah'tan Sevdikleri İçin Yardım İsteme	7

Araştırmayla ilgili yapılan benzer çalışmalar da Kovid-19 sürecinde dine ve yaratıcıya duyulan ihtiyaçta artış olduğunu göstermiştir. Örneğin Angın, Gashi, Karagöz, Gürsu ve Bayındır, Bulut ve Koç'un çalışmaları bu düşünceyi güçlendirmektedir.⁴⁵ Kovid-19 döneminde dini pratiklere yönelim ve yaratıcı ile daha yoğun bir ilişki kurulması, bireylerin hem hastalıktan korunma hem de kovidde yakalananlarda hastalığı atlama sürecine katkı sağladığı düşünülmüştür. Bu yönelimin aynı zamanda dini başa çıkma sürecine pozitif katkı sağladığı belirlenmiştir. Bu araştırmalara göre bireyler virüsle mücadele ederken yaratıcıya sığınma ve böylece kendilerini koruma ihtiyacı hissetmiştir.

⁴⁵ Angın. "Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 338; Gashi. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 99; Karagöz. "Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 596; Gürsu & Bayındır. "Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat", 195.

Bazı katılımcılara göre ise Kovid-19 süreci insanın daha çok Allah'a yaklaşması ve maneviyata ihtiyaç duyması sonucunu ortaya çıkarırken aynı zamanda bir dünya-ahiret dengesi de oluşturmuştur. Bu doğrultuda insanın dünyaya bağımlı olması, öteki dünya olgusunu unutmaması, elindeki nimetlerin kıymetini bilmemesi, ölümü hiç hatırlamaması gibi bazı durumlar Kovid-19 sürecinde yeniden hatırlanmıştır. Benzer şekilde ibadetlerin aksatılması nedeniyle ahirette sorumlu olma veya borçlu olma gibi hassasiyetlerin de olduğu görülmüştür. Bu durum iki katılımcı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

"Biraz daha dünya ve ahiret hayatımda denge oluşturdu diyebilirim. Dünyaya hep bağlanmak ve dünyalık yaşamaya meyletmek yerine biraz daha öteki dünyayı da düşünme ve bu dünyadaki hayatımızı o çerçevede yaşama gibi değişim oluştu diyebilirim. Allah'la daha güçlü bir ilişki kurmak gerektiğini gerek ibadetlerimizde gerekse diğer dini yaşantımızda daha dikkatli olmak gerektiğini anladım. Zira hayatın pamuk ipliği olduğunu gördüm. Bugün belki hayatta olmayabilirdim. Virüsten hayatını kaybedenler arasında bende olabilirdim (K-5)."

Modern bilimin ve tekniğin gelişimiyle birlikte insanların dünyada kendilerini daha fazla güvende hissetmeye başlayacakları ve bu sebeple dine ve maneviyata geçişteki kadar ilgi duymayacakları düşüncesi sekülerleşme tartışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Hatta 'varoluşsal güvenlik teorisi' olarak ortaya atılan teori⁴⁶ bu iddiayı öne sürmektedir. Kovid-19 dönemine bakıldığında tıp dünyası ve bilim insanları belli bir süre virüs karşısında çözüm bulamamıştır. Buna karşın araştırmaya göre bazı insanlar virüsten korunmak için sadece dine sığınma eğilimi göstermiş, kurtarıcı olarak tıbbi çalışmalar yerine ilahi varlığı gördüğünü belirtmiştir. Bu durum varoluşsal güvenlik teorisinin öne sürdüğü tez açısından tezat bir durum oluşturmuştur. Şöyle ki din insanlar için modern dönemde de zorluklar karşısında sığınılacak bir alan olma işlevini sürdürmüştür.

"Pandemi döneminde tıp ne kadar ilerlerse de bizi bir noktada Allah'tan başka kimsenin kurtaramayacağını düşündüm. Yani Allah'tan başka kimsenin bize yardımcı olamayacağını anladım. Doğrusu bilimsel gelişmeler ve diğer tıbbi gelişmelerin bir noktaya kadar var olacağını ve sonuçta canımızın Allah'a bağlı olduğunu gördüm."

⁴⁶ Bk. Ekber Şah Ahmedî. *Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Modern Bir Teorinin Eleştirisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023.

Allah istemediği sürece o hastalığı atlatamazdık diyebilirim. Bu evvela Allah'ın takdirinde olan bir şeydi bence. Bu süreçte bir insanın acziyeti aklıma geldi ve Allah'ın büyüklüğünü, Allah'ın varlığını daha çok hissetmeye başladım (K-7)."

"Yani bizde şöyle derler patronun kim olduğunun farkına varmak gerekir. Aslında bu olay tam anlamıyla böyle bir olaydı. Patronun kim olduğunun hepimiz farkına vardık. Bu dünyada muhteşem süper güçler de olsa hiçbir zaman bu hastalığın karşısında galip gelemedi. Yani hiç görünmeyen bir virüs bütün insanlığı etkisi altına aldı. Herkesi Allah adeta alaşağı etti ve orada dedi ki kendinize gelin silkelenin, sizin patronunuz benim. Allah'ın kudretini ve en büyük olduğunu hepimiz gördük (K-9)."

Konuyla ilgili Kaplan ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmadan elde edilen sonuçlarda yukarıdaki tespitleri destekler mahiyettedir. Buna göre dine ve ilahi güce başvurma oranı bilimsel çalışmalara ve tıbbi gelişmelere başvurma oranından daha yüksek çıkmaktadır. Bu çalışmaya göre Kovid-19 döneminde en çok başvurulan ve kurtarıcı gözüyle bakılan alan olarak din ve yaratıcı gelmektedir. İbadet yapma, Allah'ı zikretme ve sık sık dua etme Kovid-19 ile mücadelede etkin bir mekanizma olarak görülmektedir.⁴⁷ Benzer şekilde Angın ile Gürsu ve Bayındır'ın yaptıkları çalışmalardan elde edilen sonuçlarda bu durumu önemli ölçüde desteklemektedir.⁴⁸

Anlaşıldığı üzere insanlar Kovid-19 sürecinde yaşadıkları acizlik ve çaresizlik, şifa arama, çözüm bulma, ölüm korkusunu yenme, elindeki imkânların kıymetini bilme ve şükretme, yaratıcının kudretini anlama gibi bazı duygu ve düşünceler içerisine girmiştir. Benzer şekilde insanın sınırlarını idrak etme, dünya-ahiret dengesi kurma, modern bilim ile din/aşkın varlık ilişkisini yeniden düşünme, yaşam biçimine dönük öz eleştiri ve sorgulama yapma gibi birtakım değişimlerde görülmüştür. Koronavirüs sürecinde hastalığı ağır geçirme, ölüm gerçeğini yakından hissetme, aile ve arkadaş gruplarından insanları kaybetme vb. durumlar toplumun dinî ihtiyaçlarını artırmıştır. İnsanlar bir taraftan Kovid-19 döneminde virüsle boğuşurken diğer yandan da yaşa-

⁴⁷ Kaplan vd. "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", 589.

⁴⁸ Angın. "Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 338; Gürsu & Bayındır. "Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat", 193.

dıkları psikolojik ve fiziksel yıkımı yaratıcı ile kurdukları daha yoğun ilişki yoluyla aşmaya çalışmıştır.

4.3. Kovid-19 Sürecinin Sonrasında Din

Koronavirüs salgını toplumları en başta psikolojik ve fiziksel olarak derinden etkilemiştir. Bu bakımdan salgınla mücadele süreci kadar salgın sonrası toplumda meydana gelebilecek değişimler de önemlidir. Dünyayı adeta kuşatan virüs milyonlarca insanın bedensel ve ruhsal sağlığını etkilemiş, aynı zamanda milyonlarca insanın da ölümüne neden olmuştur. Bundan ötürü Kovid-19 sürecinin içerisinde dinin toplumdaki rolü kadar Kovid-19 sonrasında dinin rolünü de ele almak gerekir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre koronavirüs sonrası salgın geçirmiş insanlarda çeşitli duygu ve düşünceler ortaya çıkmıştır. Kimileri kendilerini daha çok muhasebe etme ihtiyacı hissettiklerini kimileri hayatta daha temkinli ve duyarlı davranmaya başladıklarını, kimileri sevdiklerinin değerini daha çok bildiklerini, kimileri daha fazla şükretmek ve elindekinin kıymetini bilmek gerektiğini, kimisi de kişisel ve ahlaki açıdan daha titiz bir hayat yaşamak gerektiğini belirtmiştir. Katılımcıların düşünceleri doğrultusunda Kovid-19 sürecinin insanların psikolojik ve sosyal dünyasında önemli bir yer edindiği söylenebilir.

Tablo 6: Kovid-19 Sonrası İnanlarda Oluşan Genel Duygu ve Düşünceler

Genel Duygu ve Düşünceler	F
Özeleştiri/Muhasebe Yapma İhtiyacı	4
Daha Temkinli ve Duyarlı Davranma	3
Daha Çok Şükretme ve Kıymet Bilme	7
Hayatını Daha Titiz/Dikkatli Yaşama	3
Sevdiklerinin Değerini Bilme	5

Araştırmaya göre Kovid-19 sonrasında insanların dinî hayatında bazı değişimler olmuştur. Katılımcılar dini hayatlarında geçmişe göre daha özenli davrandıklarını, her şeye daha çok şükrettiklerini, daha bilinçli bir dinî inanca sahip olduklarını, nafile ibadetlere hayatlarında daha fazla yer verdiklerini, sağlıkları için Allah'a daha çok dua ettiklerini, Allah'ın kudretini daha iyi id-

rak ettiklerini, Allah'a daha yakın olmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin iki katılımcı Kovid-19 sonrası hayatlarında dinî açıdan yaşanan değişimi kendi açılarından bir özeleştiriyapma ve dinî hayatlarında daha özenli davranma şeklinde açıklamıştır:

“Eskisine göre din ve inancı çok daha fazla ciddiye alıyorum diyebilirim. Çünkü bu hayatın sınav olduğu gerçeğini daha çok kabullendim. İbadetlerimi daha sık yerine getirmeye çalışıyorum ve hayatımda her şey için daha fazla şükrediyorum. Allah'tan her şeyin geldiğini ve her şeyin kendi içinde bir insanı sınama olduğunu düşünüyorum. Bu sebeple de dini konularda artık daha özenli davranıyorum (K-1).”

“Bu süreçten sonra kendimi muhasebe etme imkânım oldu. Hayatımda birtakım değişiklikler yapmam gerektiğini anladım. Aileme, sevdiğime ve sağlığıma daha çok dikkat etmeye başladım. Dini hayatıma daha özenli bir yer ayırmaya başladım. Dualarımı daha sık hale getirdim. Nafile ibadetlerimi daha fazla yapmaya başladım. Elimdeki her türlü imkânıma şükürüm arttı. Allah'ın verdiği türlü türlü nimetler var hepsini daha çok şükretmeye başladım. Dünyamı daha çok ahiret ile bütünleştirerek yaşamaya başladım (K-5).”

Tablo 7: Kovid-19 Sonrası İnsanlarda Oluşan Dinî Duygu ve Düşünceler

Dinî Duygu ve Düşünceler	F
Dini Hayatında Özenli Davranma	3
Allah'a Daha Çok Şükretme	7
Bilinçli Bir Dinî Hayat Yaşama	3
Daha Sık Nafile İbadetler Yapma	3
Sağlıkları İçin Allah'a Daha Çok Dua Etme	6
Allah'ın Kudretini Daha İyi İdrak Etme	2
Allah'a Daha Yakın Olmaya Çalışma	2

Araştırma ile ilgili Gashi tarafından yapılan benzer çalışma da yakın sonuçlar ortaya çıkmıştır. Buna göre Kovid-19 süreciyle birlikte bireylerde *hayati sorgulama, yaşananlardan ders çıkarma, geçmişin muhasebesini yapma, ölüm gerçeğini daha iyi idrak etme, insanın aciziyetini ve güçsüzlüğünü görme, elindeki imkânlarla şükretme ve değer bilme* şeklinde birtakım durumlar ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Yine Bulut ve Koç tarafında yapılan çalışmada da Kovid-19 sürecinden bazı sonuçlar çıkarıldığı görülmüştür. Bu sonuçlar *eldeki nimetlerin kıymetini bilme, Allah ile daha yakın bir ilişki kurma, dini ibadetleri daha düzenli yapma* şeklinde ifade edilebilir.⁵⁰

Kovid-19, meydana getirdiği etkiyle insanın hayatına dair sorgulama ve yaşam tarzında değişim yapma imkânı da oluşturmuştur. Bu değişimin dine daha çok bağlanma, bilinçli bir dinî hayat yaşama, özgürlüğün değerini bilme, Allah'a huzurlu ve sağlıklı bir hayat için çokça dua etme ve İslami emirlere uyma gibi birtakım göstergeleri ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Kovid-19 sürecinin insanoğlu için büyük bir ders barındırdığını düşünen bazı katılımcılar, dünya hayatın geçici olduğuna dikkat çekmiş ve artık hayatlarında dinin çok daha fazla yer edindiğini belirtmiştir.

“Geçmişte biraz daha inişli-çıkışlı bir dini hayatım vardı. Artık daha bilinçli bir dini yaşantım var. Allah'ın nimetlerinin daha çok değerini biliyorum. Duayı hayatımın her yerinde var etmeye çalışıyorum. Örneğin pandemideki zorluklar işte özgürlüklerimizin kısıtlanması, evlere tıkilip kalmamız, insanlardan uzaklaşmamız normal yaşantının ne kadar kıymetli olduğunu bana öğretti. Bu nedenle Allah'a normal yaşantımızın bozulmaması için daha fazla dua etmeye başladım diyebilirim (K-3).”

“Kovid'den önce tam anlamıyla ve layıkıyla dini vazifelerimi yerine getiremiyordum. Ama bu dersle beraber elimizden geldiğince artık yapıyorum. Çünkü artık ölüm gibi bir şeyle karşı karşıya geldiğimizi gördüm ve yarının garantisi olmadığını anladım. Bu sebeple İslam dininin emrettiği ve yapmamız gereken Müslümanlık görevlerini daha çok yerine getirmeye başladım. Az önce de dediğim gibi yani o Kovid dönemi bir milat oldu çoğu için ve tabii ki benim için. Dini görevlerimin üzerine daha çok düşmeye başladım (K-9).”

⁴⁹ Gashi. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”, 99-100.

⁵⁰ Bulut & Koç. “Covid-19 Salgını-İnanç İlişkisi”, 295-299.

Kovid-19 süreci insanların geçmişte yaratıcı ile kurduğu ilişkinin gözden geçirilmesine de olanak sağlamıştır. İnsanların yaşantılarında karşılaştıkları zorluklar din ile ilişki kurmalarında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda insan üstesinden gelmekte zorlandığı şeylerde aşkın bir varlık veya manevi güce sığınma eğilimi gösterebilmektedir. Ancak bu noktada kutsal ile ilişkisi biraz daha menfaat düzeyine indirgenmektedir. Araştırmaya katılanlardan birisi geçmişte böyle bir yaklaşım içerisinde olduğunu ifade etmiş ve Kovid-19 sonrası din ile olan ilişkisini artık pragmatik bir düzlemden çıkardığını dile getirmiştir. Kendisi Allah ile olan ilişkisinde dua, ibadet ve şükür bileşeninde bir denklem oluşturmaya çalıştığını ve bu sayede yaşantısının artık daha düzenli bir hal alacağını belirtmiştir:

“Bana verilen sağlığım, ailem, çevrem ve gücüm için şükrediyorum. Duayı daha fazla etmeye, ibadetlerime daha çok dikkat etmeye çalışıyorum. Allah ile ilişkiyi daha güçlü tutmaya çalışıyorum. Bu süreçte yaratıcıyla sadece sıkıştığımızda değil de sürekli olarak ilişki kurmamız gerektiğini anladım. Hayatımda biraz daha bu çerçevede bir düzen kurmaya çalışıyorum (K-2).”

Araştırmaya katılanların görüşleri doğrultusunda Kovid-19 sürecinin sonrasında insanların dinî yaşantılarında değişimlerin olduğu görülmüştür. Geçmişe göre Kovid-19 sonrası bireylerin; dinî yaşantılarına daha fazla dikkat etme, ölümü daha çok hatırlama, dünya hayatının gelip geçiciliğini anlama, duaya daha sık şekilde hayatlarında yer verme, kutsal ile daha samimi bir ilişki kurma, hastalıktan ders çıkarma, daha düzenli ve huzurlu bir hayat kurma, Allah’ın verdiği tüm nimetlerin değerini bilme, nafile ibadetler yapma ve sadaka verme, özgür hayatın kıymetini bilme gibi bazı değişimler yaşadıkları anlaşılmıştır.

Konuyla ilgili yapılan benzer çalışmalardan elde edilen bulgulara göre Kovid-19 sonrasında insanların dinî yaşantılarında meydana gelen değişimler farklılık arz etmektedir. Örneğin Gürsu ve Bayındır’ın çalışmasına göre Kovid-19 sonrası insanlarda dinî değişim oranları birbirine eşittir. Katılımcıların %50’si dinî hayatında değişim olduğunu söylerken, %50’si böyle bir değişim olmadığını ifade etmiştir.⁵¹ Diğer taraftan Kalgı tarafından yapılan çalışmanın

⁵¹ Gürsu & Bayındır. “Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat”, 195.

sonucuna göre Kovid-19 sonrası insanların dini yaşantılarında önemli bir değişim olmadığı görülmüştür. Katılımcıların Yaklaşık %87,5'i böyle bir değişim yaşanmadığını belirtmiştir.⁵² Ayrıca Öncül tarafından yapılan çalışmada %87 oranında dini hayatta bir değişim yaşanmadığını göstermiştir.⁵³ Buna karşın Başak ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada Kovid-19 sonrası dini duygularda artış, manevi değerleri hatırlama, yardımlaşmayı artırma, dini inancını ve yaşamını daha çok sorgulama şeklinde değişimlerin belirgin olarak yaşandığı tespit edilmiştir.⁵⁴

Dünya çapında etkisini gösteren koronavirüs döneminde toplumda her yaş grubundan insanın mikroskobik virüs neticesinde bir anda ölümlerle karşı karşıya geldiği ve psikolojik açıdan oldukça sıkıntılı süreçler geçirdiği açıktır.⁵⁵ Dolayısıyla Kovid-19 sürecinin sonrasında insanların zihin dünyasında ve yaşam tarzında değişimler meydana gelmesi muhtemel bir durumdur. Bu noktada Kovid-19 sürecinin çok hızlı yayılım ve etki alanı oluşturması karşısında insanların yaşadığı çaresizlik, acziyet veya ölüm korkusu göz önüne alındığında, Kovid-19 sonrası dini yönelimlerde bir artış yaşandığı söylenebilir.⁵⁶

Sonuç

Dünyayı etkisi altına alan Kovid-19 salgını insanlar ve toplumlar açısından oldukça karmaşık ve zor bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Görüldüğü üzere bu dönemde salgının yarattığı psikolojik ve fiziksel bunalım insanların dine yönelimini artırmıştır. Çalışmada Kovid-19 süreci başlangıç, yayılma ve sonuçlanma şeklinde üç bölüm halinde ele alınmıştır. Araştırma sonuçlarına göre salgının başlangıç aşamasında insanlarda *tedirginlik, endişe, panik, bilinmezliğe dayalı gerginlik, ailenin yaşlı üyelerine dönük endişe* şeklinde birtakım du-

⁵² Kalgı. "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma", 144.

⁵³ Öncül. "Covid-19 Hastalarında Dini Başa Çıkma Üzerine Nitel Bir Çalışma", 77.

⁵⁴ Kaplan vd. "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", 593.

⁵⁵ Ali Baltacı. "Covid-19 Sürecinde Toplumsal ve Dini Yaşamın Dönüşümü: Psikososyal Bir Analiz". *ODTÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 12/3. (2022), 1676.

⁵⁶ Özcan Hıdır. "Covid-19 Süreci ve Sonrası: Teolojik ve Teo-Politik Gelişmeler". ed. Muzaffer Şeker, Ali Özer ve Cem Korkut. *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. 789-790. (Ankara: TÜBA Yayınları, 2020).

rumlar ortaya çıkmıştır. Çalışmada görüldüğü kadarıyla salgının sınırlarının bütünüyle çizilemediği ilk başlarda toplum, belirsizliğin üstesinden gelmek için *Allah'tan dua yoluyla yardım dileme ve ona sığınma yolunu* tercih etmiştir. Bu süreçte insanlar daha çok kendileri, aileleri ve bütün Müslümanlar için dua ettiklerini ve Allah'tan yardım istediklerini belirtmişlerdir.

Koronavirüsün yayılması ve etkisini göstermesi ile birlikte insanlarda en çok görülmeye başlayan şeylerden birisi *ölüm korkusu* olmuştur. Bu korku hastalığı ağır şekilde geçiren kişilerde daha fazla hissedilmiştir. Araştırmaya göre Kovid-19 geçiren insanlarda hastalığın atlatılma sürecinde Allah ile kurulan ilişkinin daha yoğun olduğu anlaşılmıştır. *Allah'tan şifa isteme, hastalığı atlatmak için dua etme, başkalarına dua ettirme, sevdiklerine başışlaması için yalvarma* şeklinde birtakım dinî yönelimler gerçekleşmiştir. Araştırmaya katılanların çoğunluğu geçmişe göre bu dönemde dine yönelimin arttığını ifade etmiştir. Yine araştırmada görüldüğü üzere pandemi sürecinin uzun bir dönemi kapsamaması ve bilim dünyasının virüse hızlı şekilde çözüm bulamaması gibi nedenlerde insanların dine yöneliminin arttığı tespit edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar çerçevesinde koronavirüs geçiren bireylerin iyileşme sürecinde din önemli rol oynamıştır. İnsanların Kovid-19 geçirdikleri dönemde yaratıcı ile kurdukları daimî ilişki ile motive oldukları ve bu sayede iyileşip yeniden ayağa kalkabileceklerine inandıkları anlaşılmıştır. Benzer şekilde araştırmadan hareketle dinin, bireyi ve toplumu tedavi edici, psikolojik ve fiziksel olarak güçlü tutucu bir fonksiyon üstlendiği sonucu da çıkarılabilir.

Kovid-19 sürecinin sonrasında din konusunda da araştırmadan bazı sonuçlar çıkmıştır. Buna göre insanlar *yaratıcı ile ilişkilerini geçmişe göre daha düzenli bir hale getirdiklerini, duaya hayatlarında daha fazla yer vermeye başladıklarını* dile getirmiştir. Bu noktada salgından ders çıkarıldığı, bireysel veya toplumsal ölçekli bir sorgulama ve öz eleştiri yapıldığı, nafiye ibadetlere biraz daha istekli olunduğu, dinî yönelimlerin daha sistematik hal aldığı söylenebilir. İnsanların salgınla birlikte hayat ve ölüm arasındaki süreci biraz daha iyi idrak edebildikleri sonucuna da varılabilir. Araştırmada Kovid-19 ile birlikte *Allah'ın kudretini daha iyi anlama, dua etmeyi düzenli hale getirme, her şeye şükret-*

me, sağlıklarının kıymetini bilme, sevdiklerinin değerini anlama gibi bazı hususlarda da değişimler dikkat çekmiştir.

Araştırmada yukarıdaki tüm sonuçlar doğrultusunda koronavirüsün dine yönelimde ve Allah ile kurulan ilişkide olumlu etki meydana getirdiği görülmüştür. İnsanların ve toplumların kendileri açısından belirsizlik içeren bir dönemde aşkın varlık ya da kutsal ile kurduğu ilişkinin bir sığınma/korunma ve savaşıma amacı taşıdığı anlaşılmıştır. İnsanın fıtratında var olan inanma içgüdüsünün yanında bu dönemde bir korunma ve savaşıma içgüdüsünün de etkili olduğu değerlendirilmiştir. Başka bir ifadeyle insanoğlu bir bilinmez veya öngörülemez karşısında kendi imkânlarının yetersiz kaldığı durumlarda aşkın varlıktan daha fazla yardım isteme eğiliminde olabilmekte ve bu yolla karşısındaki bilinmezle mücadele edebilmektedir.

Kaynakça

- Ahmedi, Ekber Şah. *Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Modern Bir Teorinin Eleştirisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023.
- Angın, Yasemin. "Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1. (2021). 331-345.
- Apalı, Yasemin. "Pandemi Döneminin Zorlukları Karşısında Din". *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 9. (2021). 155-168.
- Arslan, Mustafa. *Gündelik Hayat ve Din*. ed. Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu. Din Sosyolojisi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aslan, Seyfettin. "Covid-19 Salgınunun Küreselleşmeye ve Ulus Devletlere Etkisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 20/80. (2021). 1738-1740.
- Ataman, Kemal vd., "Covid-19 Küresel Salgınunun Toplumsal Etkileri". *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 78/3, (2021). 236-238.
- Ayten, Ali vd., "Dinî Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 12/2. (2012). 45-79.

- Baltacı, Ali. "Covid-19 Sürecinde Toplumsal ve Dini Yaşamın Dönüşümü: Psikososyal Bir Analiz". *ODTÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 12/3. (2022). 1669-1696.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019.
- Budak, Fatih & Korkmaz, Şerif. "Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği". *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi* 1. (2020). 66-73.
- Bulut, İsmail & Koç, Ahmet. "Covid-19 Salgını-İnanç İlişkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 22/1. (2022). 281-312.
- Coşgun, Rabia & Tokur, Behlül. "Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma". *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 122-144.
- Çapcıoğlu, İhsan & Kaya, Emine. *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*. Diyanet-Sen, 2021, 1-146.
- Çetin, Ensar. "Türkiye'de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerleşme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/2. (2014). 265-285.
- Demirezen, İsmail. "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi". *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 10/3. (2010). 97-109.
- Erkan, Erol. "Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dini Kimlik". *Journal of Turkish Studies*. 8/8. (2013). 1825-1837.
- Eryiğit, Adem & Başak, Mehmet Ali. "Covid-19 Sürecinde İnanç ve İbadet: Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi". *Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/53. (2021). 126-153.
- Gashi, Feim. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1. (2020). 511-535.
- Geertz, Clifford. *Islam Observed*. New Heaven: Yale University Press, 1968.

- Gürsu, Orhan & Bayındır, Salih. "Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat". *Turkish Academic Research Review* 6/1. (2021), 182-220.
- Hıdır, Özcan. "Covid-19 Süreci ve Sonrası: Teolojik ve Teo-Politik Gelişmeler". ed. Muzaffer Şeker, Ali Özer ve Cem Korkut. *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: TÜBA Yayınları, 2020.
- Hill, Peter vdgr., "Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları". (çev. Nurten Kimter). *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3. (2013), 85-118.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kalgı, Mehmet Emin. "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 21/1. (2021). 131-150.
- Kaplan, Hasan & Sevinç, Kenan & İşbilen Nihal. "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma". *Turkish Studies* 15/4. (2020), 579-598.
- Karagöz, Sema. "Kovid-19 Küresel Salgın Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü". *Bilimname* 47/1. (2022). 575-622.
- Kızılgeçit, Muhammed vd., *Kovid-19 ve Dini Başa Çıkma: Yalnızlık, Umutsuzluk, Hayatın Anlamı ve Kader Algısı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Köse, Ali & Küçükcan, Talip. *Doğal Afetler ve Din*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2000.
- Lynch, Gordon. *Understanding Theology and Popular Culture*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005.
- Öğün, Süleyman Seyfi. *Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.

- Öncül, Ramazan. "Covid-19 Hastalarında Dini Başa Çıkma Üzerine Nitel Bir Çalışma." *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 8. (2023), 65-80.
- Redfield, Robert. *Peasant Society and Culture*. Chicago: Chicago University Press, 1956.
- Subaşı, Necdet. "Gündelik Hayat ve Dinsellik". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2. (2001). 239-266.
- Şeker, Muzaffer vd., *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. Ankara: TÜBA Yayınları, 2020.
- Willis, Susan. *Gündelik Hayat Kılavuzu*. (çev. Aksu Bora & Asuman Emre). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1991.
- Tecim, Erhan. *Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yalçın, Hacer. "Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2. (2022). 213-232.
- Yapıcı, Asım. "Kovid-19 Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler". ed. Ejder Okumuş *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dini, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Yazkan, Sonnur. "Covid-19 Pandemisinin Kadın Sağlık Çalışanları Üzerindeki Etkileri, Hastalığı Anlamlandırma ve Salgınla Başa Çıkmadaki Süreçleri Üzerine Nitel Bir Çalışma". Yüksek Lisan Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Yıldırım, Ali & Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.